

Нурали Қобул

ОҚ КАПТАРЛАР

ХИКОЯЛАР
ҚИССАЛАР
ЭССЕ

ТОШКЕНТ «ЎЗБЕКИСТОН» 1900

очиб, ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилишибди,— дедилар секингина.

Автобуслар пахта теримига одам ташиётгани учун Мирзачўлга усти ёпиқ юк машинасида кетдик.

— Суюнбойнинг қабрини очганлар яхши кўмишмаган экан,— Мушукжарнинг ёввойи итлари жасадини еб кетибди,— деди биз билан кетаётган ҳамқишлоқлардан бири.

— Қабрни очишганда укасининг кўзига инсу жинс кўринган экан, ўзига келмай ётганмиш, докторлар одам бўлиши гумон, дейишибди,— деди кимдир.

Бу пайтда Ойқорга янги қор тушиб, тоғ қаърида қорайиб кўринадиган қишлоғимиз ҳам оқариб қолган, оппоқ, беғубор қор уни мен ҳаммадан яхши кўрадиган Ойқорга, қорли чўққиларга қўшиб юборгандай эди... Чўққилар қуёшда товланиб, зумрад водийга нур таратар, этакда эса кузнинг салқин шамоли димоққа намиққан ўт-ўланларнинг ҳидини уради...

САНГЗОР

Мени дардим қаттиқ болам,
Менга дардинг айтма сан.

Э н а м н и н г   қ ў ш и ғ и

БИРИНЧИ БОБ

Ҳаммаси тоғ этагидаги адирлар ўрмон хўжалигига ўтиб, сурувлар даштга ҳайдаб кетилмасидан сал бурун бошланди. Чўпонлар нечоғли норози бўлишмасин ўрмон хўжалигининг қоровуллари билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Уйимиз атрофидаги қир-адирларга «қонунчи», ҳар бир нарса устида одамлар билан эринмай тортишадиган Худойқул чағиркўз тоғбеги¹ бўлди. Илгари дуч келган жойда ишлаб, қўним тополмай юрган Худойқулга тоғбегилик тегди-ю, одамлар юрак бетлаб тоққа чиқолмайдиган бўлиб қолди. Шундай тинч, ташвиши камроқ ва аҳён-аҳёнда бўлса ҳам одамлар илтимос қилиб келадиган амалнинг орзусида юрган Худойқулнинг оёғи олти, қўли саккиз эди.

Илгари унинг саломига алиқ олмай юрган бош чўпонлар қўтир байталини йўрттириб тоғ кезиб юрган

¹ Тоғ қишлоқларида ўрмон қоровулларини тоғбеги деб атайдилар.

Худойқулнинг олдига гурунглашиш баҳонасида келишар, битта-яримта қўйи бўлса сурувларига қўшиб қўйиши мумкинлигини айтишарди. Худойқул ичида жон-жон деб турса ҳам ўзича сир бой бермай: «Беш-тўртта қўй бўлса бир амаллаб боқармиз», дейди ўзини ҳалол-покиза кўрсатмоқчи бўлиб. Чўпонлар ҳам унинг қўйини боқадиган кўп бўлса керак дея ўйлаб ортиқча қисташмасди. Худойқул эса бирорта бош чўпон уйига келиб тўртта тирриқ қўйини қўярда-қўймай ҳайдаб кетишини истарди. Кунни кеча пулидан қочиб қўйини қишлоқ отарига қўшмай ўзи боқиб юрган Худойқул энди уни ҳайдаб бориб, бирорта сурувга қўшишдан ор қиларди.

Урмон хўжалигининг директори Унғар Тилововнинг «кўчат ўтқазилган участкаларга молларни йўлатманг», деган топшириғини у бутун қишлоқ тўпланган маъракада «тоғда мол боқиш умуман тақиқланди», деб эълон қилди. Унинг гапини ранги ўнгиб кетган эски мотоциклни тириллатиб қишлоқдагиларни қулоғини танг қиладиган ҳовлиқма Алимурод милиционер ҳам маъқуллади.

— Бекор айтибсан! Бутун тоққа эмас, фақат янги кўчат ўтқазилган участкаларга,— деди кимдир.

— Бўлмаса бор молимизни сотар эканмиз-да,— деди яна биров.

— Кейин Худойқулни соғиб ичасанми?

— Унга қўйиб берсанг нималар демайди! Айтаверади-да!

— Мўлтонидан ботир чиқса, чодирига ўт қўяр деб шуни айтади-да!

Бироқ, ҳеч ким дангал чиқиб Худойқулнинг гапи нотўғри эканлигини исботламади. Одамлар ўзи билан ҳисоблашадиган бўлиб қолганлигидан бир қоп семирган Худойқул қўриқчиси билан юрган приставдай Алимурод иккаласи бирга кетишди. Шу-шу у қишлоқ подасини ўртақирдан нарига ўтказмай қўйди.

— Ҳаҳ, хом сут эмган одам боласи-я! Итнинг кейинги оёғи бўлиб юарди. Отга тақа қоқса эшак оёғини кўтарганидек, қаердан ҳам унга амал тегди-ю, бир ўзи бутун қишлоққа бас келадиган бўлиб қолди,— дерди энам олисдан унинг қорасини кўрганда.— Ҳалиям кўмир кўпайиб, одамлар тоғдан ўтин ташимай қўйди.

Ёши қирқдан ошганига қарамай, меҳр қўйиб бирон жойда уй қурмаган ва ишламаган Худойқулнинг яй-

доқ даштда кал одамга ўхшайдиган лойсувоқ уйи кечалари оддий тепаликка, гоҳида эса ердан бошини чиқариб ниманидир пойлаётган алвастига, олдинги ёлғиз деразаси эса алвастининг кўзига ўхшайди. Бизнинг уйимиз Яссиқирдалиги учун этакдан барча уй ва довдарахтлар қўғирчоққа ўхшаб кўринади. Ҳовлиларида ғимирлашиб юрган одамларнинг хатти-ҳаракатини кутатсанг борган сари уларнинг тирикчилиги кишига жўн ва бачкана туюлади. Аслида ҳаёт шунақами ёки уйимиз тепаликда бўлгани учун менга шундай туюладими, билмадим.

— Бир ҳисобда Худойқулнинг қаттиққўл бўлганиям маъқул. Одамларга қўйиб берсанг Ойқорни бўлиб олишдан ҳам қайтишмайди,— дердилар гоҳо энам.

Бирор фикр билдирмасам-да, энамнинг гапларига қўшилардим. Одамлар ўз боғлари ва томорқаларига ҳеч кимни йўлатишмайди. Нега энди тоғда дуч келган одам истаган номаъқулчилигини қилиш керак экан. Энамнинг гаплари билан айтганда Ойқорнинг қорли чўққиларида осилиб турган оппоқ сочларига, кўм-кўк, барқут арчазорларига, какликларнинг сўлим тоғ шамоли олиб келган ёқимли сайрашларига қулоқ солиб ўтиришнинг ўзи бир давлат эмасми?! Унинг покиза бағридан отилиб чиқиб, инсонларни, ям-яшил далаларни оби ҳаётга қондириш учун тўлиб-тошиб оқадиган шарқироқ Маржонбулоқсой олиб келадиган қувонч-чи!

Шуларни ўйлаб туриб, юрагим ҳапқириб кетарди. Қувончимни ичимга сиздиролмай Маржонбулоқсой билан басма-бас югураман. У билан эсимни танигандан бери яқинига йўлашга юрагим бетламайдиган Мушукжаргача чопиб бораман. Илгари унинг жарга туташган ерида тегирмон бўлган экан. Қишлоғимизга электр токи олиб келиш жанжали кўтарилганда райондан одамлар келишиб, тегирмоннинг ўрнига электр станцияси қурмоқчи бўлишибди. Энамнинг айтишларича тегирмонимизни бузганларнинг иши узоққа бормабди. Мушукжарнинг кун чиқиш томонидаги Дунётепанинг деви уриб, қурилишда ишлаётганлардан биттасининг оғзи қийшайиб қолгандан сўнг, иш тақа-тақ тўхтабди. Илгари Мушукжар анча қуйидан, Жарбулоқ қишлоғидан бошланар экан. Сув емиравериб уни қишлоғимизнинг этагигача олиб келибди. Электр станцияси қуриш учун қуйилган бетон қоплама Мушукжарни емирилишдан сақлаб қолган.

Маржонбулоқсой билан қувлашиб келардиму Мушукжарга етишим билан дамим ичимга тушиб кетарди. Қуёш нурида кўзни қамаштириб ярқираётган тошлар билан ўйнашиб оқадиган сой, ичини тиканаклар босиб кетган, қоронғи кечалари ёввойи мушуклар миёвлашиб юрадиган жаҳаннамга ўхшаш жарликка тушиб кетишини ҳечам юрагимга сиғдира олмасдим. Сой ёқасида ўсаётган жамики дов-дарахтлар ўт-ўланлар уни қучоғида асраб қолиш учун курашар, лекин Мушукжарнинг муздек дами уни ўз комига тортиб кетарди. У ўзини бағрида ардоқлаётган она ер, сеvimли Ойқор бағридан отилиб чиқарди-да, майин шивирлаётган мажнунтолларнинг сочларини тортқилаганча ялпизлар билан ўйнашиб, минг бир қувонч оғушида қишлоғимизга кириб келарди. Сахийлик билан боғ-роғларни суғориб, кишилар ташналигини қондириб ўз йўлида давом этарди. Юзида қуёшни жилвалантириб, қувончдан ўмбалоқ ошиб оқарди-ю, Мушукжарга етганда ёйилиб шаршарага айланарди-да, буралиб-буралиб тушиб кетарди. Жарликдан эса «мен ер юзида оқишни истайман ва бари бир сени доғда қолдириб, яшил далаларга чиқаман», дегандек гумбурлаб оқарди. Мен ҳам унинг Мушукжарнинг зимистон қаъридан олис, мен кўрмаган яшил далаларга оқиб чиқишини жуда-жуда истайман.

Эркин ва ёйилиб оқиш учун ҳам жарликлардан ўтиш керакдир... Маржонбулоқсой Мушукжардан чиққан жойни фақат дадам кўрган. Мен катта бўлсам, албатта, энамни у ерга олиб бораман. Энамга шундай дегандим: «Худо хоҳласа албатта борамиз»,— деди.

Тоғдаги сурувлар Тайпоқсой даласига, ундан Жиззах даштига кўчиб, тоғда фақат эчки сурувлари қолармиш деган гап чиққандан сўнг Худойқулнинг тихирлигига ҳеч ким эътироз билдирмай қўйди. Эчкибоқарларнинг қулоғи оғзида, қўйчивонларнинг эса шом туби қоронғи эди. Дадам билан олди-берди қиладиган бош чўпон, қишин-ёзини солдатларнинг латта телпагини кийиб юрадиган Саттор сергап уйимизга келиб, узундан-узоқ алланиманинг маслаҳатини қилди. Аям олдиларига кулчатоининг туппасидан тўғраб қўйганларидан сўнггина суҳбат мавзуи сурувни тоғ этакларига ҳайдаб тушишга кўчди.

— Ҳар қалай тоғ совуқ бўлсаям бўрон-чопқиндан панароқ эди-да,— деди дадам Сатторни овқатга таклиф этаркан.

— Э-э, тоғнинг нимасини айтасиз! Қирққиздаги қўтонларга бўрон нари турсин тош ёғсаям тегмайди. Қўйнинг ётар жойи қуруқ бўлса бас. Қорнини қор ялаб бўлса ҳам тўйдиради,— дерди Саттор тез-тез овқат еяркан.

— Қор қалин ёғса даштда қўйнинг озиқ топиши амри маҳол. Тоғнинг шамолпана жойида қовжираган ўт-ўлан бўлиб туради. Қирларга мол оёғи кам тегади-да.

— Қўй очиқса дуч келган нарсадан тап тортмай еб кетаверар экан. Раббим чўпоннинг айтишича олтмиш саккизинчи йилги қаҳратонда сурувида юз бошдан ортиқ қўйнинг ошқозонига тупроқ тиқилиб нобуд бўлибди.

— Мен ҳам кўрганман. Қўй қўтондан чиқолмагандан сўнг деворни кемиравераркан. Ушанда пичан олиб келишни яна бир печа кунга кечиктиришганда қўтон шифти шундоққина сурувни босиб қоларди.

— Садағаси кетай, чорванинг бир қишлик ташвиши бир йилга татийди.

— Уйлаб қарасам чўпонлик қон-қонимизга сингиб кетибди. Лекин одамлар чўлга кўчиб бориб не-не ишларни қилишяпти. Биз бўлсак ҳамон таёғимизни судраб сурувнинг ортидан эргашиб юрибмиз, оғайни.

— Сурувнинг ҳиди димоғимизга уриб турмаса уйқумиз келмайди, оғайни. Ҳаммасиям майлику-я, тоғ қишлоққа яқин, қирга чиқиб қичқирсанг уйдагилар эшитарди. Ундан ташқари тоғда одам боласи оч қолмайди. Айниқса қишда, оч жониворлар ўзини ўт милтираган жойга уради. Битта сочма ўқ билан бир тўп какликни тинчитса бўлади,— деди кўзлари ўйнаб Саттор.

— Давлат ҳам шуларни ҳисобга олган-да. Уша олтмиш саккизинчи йилги қаттиқ қишда қўтон атрофида умрим бино бўлиб кўрмаган паррандаларни кўрдим. Оч бўлгандан кейин парранда ёки ҳайвоннинг авлиёси ҳам одамдан ҳайиқмас экан. Қорайган нарсага ўзини уради. Милтиқ нари турсин, таёқ отсанг элликтаси жойида қолади. Чўпон болалар ёш десангиз, қўй деганга қулоқ солишмайди.

— Урмон хўжалигининг тракторлари ҳам юролмай Ойқор ва Моргузардаги бутун жониворлар оч қолган эди-да.

— Қиш тушмасдан бурун шундай нарсаларни ғамлаб қўйиш керак.

— Тўғри гап. Каклик сайраб турмаган тоғнинг тоғлиги қолдимми?

— Лекин бўрилардан хўп қутулиб кетадиган бўлиб-мизда! Ойқорнинг уч-тўртта ўқ тегмайдиган қари бўрилари бизнинг аламмизни ҳам эчкибоқарлардан оладиган бўлди-да.

— Эчкининг онаси шайтондан тарқаган, бўрига панд беради. Бироқ чўлда ҳам чиябўрилар мўл дейишяпти-ку? Бўридек келадиган шақаллар кўзиларни шундоққина қўлтиқлаб кетавераркан.

— Лоф ҳам эви билан-да, қўлтиқлаб нима у одамиди? Қайтамга чўлнинг жондорлари қўрқоқ бўлади. Бир қийқирсанг ғойиб бўлади. Ҳай-ҳай Ойқорнинг бўрилари-я, қичқирмоқ туриб отаман десанг ҳам кўзини лўқ қилиб ириллаб тураверади. Айтишларича ҳозир мамлакатимизда қирқ мингга бўри бор эмиш.

— Қўйдек қилиб шуниям санашибдимми, а?

— Шунинг орқасидан ойлик оладиганлар бўлгандан сўнг санайди-да.

— Чўлда ер текис, итлар сираям бўрини сурувга йўлатмаса кераг-ов?

— Йўлатмайдиям-у, қувиб етолмайдиям-да. Шоферлар теп-текис чўлда жондорларнинг кўзини ёруғда қамаштириб, отиб олишаркан.

— Ҳозир итларга ҳам ишониб бўлмай қолди. Илгари ит деган нарса оғзига илинганини ерди. Ҳозир эса гўштни пишириб бермасанг емайди.

— Айб итларда эмас, одамларда. Одамлар уларни шунга ўргатишяпти. Буям тўқчиликнинг оқибати. Бир ҳисобда яхши, ит беғам чўпондан афзал.

— Ҳақ гап. Лекин даштда шuvoқ мўл бўлса қишда ҳам қўй семиради. Қуриган шuvoқ ёгин-сочинда ивиб, шунақа роҳатижон бўладики, асти сўраманг.

— Бир ноқулай томони қор ёғиб, қаттиқ бўрон бўлса қўтонни таппа қор босиб, қўй-эчкинг билан қор остиди қолиб кетишинг ҳеч гап эмас!

— Бунисиям бор. Шунинг учун эҳтиёт шарт: қўтоннинг шамол эсадиган тарафига ҳашак босиб қўйиш керак. Бўронни тўсади, ҳам ёмон куннинг яроғи. Лекин мен сенга бўладиган гапни айтсам чўлга бориб ер очмоқчиман. Тўйиб-тўйиб ерга кетмон уришни орзу қиламан.

— Қўйсанг-чи! Эсингни едингми? Китоблардагига ўхшаб гапирясан! Худо сен билан мени таёқ учун

яратган! Ота-боболаримизнинг чўпонлигига дуо кетган экан. Буям қасамдай гап! Қандай қилиб бу мўътабар таёқни ерда қолдирасан?— дерди куйиб-пишиб Саттор.

— Мени аврамай қўя қол. Ҳозир сен билан мен қўйни таёқ билан боқамиз. Бошқалар эса мотоцикл билан боқишяпти.

— Менга бари бир, бугун бўлмаса эртага фикрингдан қайтиб қоласан,— деди Саттор кўрамиз ҳали деган маънода.

Овқатни еб бўлишгач, Саттор серҳашам носқовоғини олди-да, каштасини келтириб тилининг тагига нос ташлади. Уларнинг суҳбатига диққат билан қулоқ солиб, урчуқ йигириб ўтирган энам гапга аралашди:

— Дунёнинг ташвиши икковингга қолгандек боядан бери ниманинг маслаҳатини қиляпсизлар? Киндик қонларинг тўкилиб, ўсиб-улғайган қишлоқларингдан сизларга нон тегмай қолдимиз?— деди бир Сатторга, бир дадамга қараб.

— Шунақа бўп қозди, Оймўма хоза. Кўчирма қи-зишяпти,— деди Саттор оғзида носи борлиги учун «л» ҳарфини «з»га айлантириб.

— Бормаймиз денглар. Ота-бобомиз қўйни чўлда эмас, тоғда боққан денглар,— деди энам дашном бергандек бир оҳангда.

— Бизнинг айтганимизга давлат кўнармиди?— деди елкасини қисиб Саттор.

— Давлатни бошқарадиганларнинг ҳам сенга ўхшаган боши юмалоқ, бути айри. Яхшилаб тушунтириш керак!

— Ўша юмалоқ каллалар бизникидан яхшироқ иш-ласа керак-да!— деди Саттор.

Энам билан Сатторнинг гапига ҳаммамиз кулдик. Энам оиламизнинг, қолаверса барча ҳамқишлоқларимизнинг кўчиб кетишини ҳечам истамасди. У кишининг назарида Ойқорни, Маржонбулоқсойни ва қишлоғимиз Бешбулоқни ташлаб кетиш ота-боболаримиз руҳига хилоф иш, етти пуштимиз кўмилган она тупроққа ҳурматсизлик эди. Дарвоқе энам учун дунё — чўққисидан қор аримайдиган Ойқор, олисдан тоғ бағрида қорайиб кўринадиган қишлоғимиз Бешбулоқ ва ялпиз ҳидини анқитиб мажнунтолларнинг сочини юлқилаб оқадиган Маржонбулоқсой эди. Энам ҳар куни эрта тонгда туриб Маржонбулоқсойнинг кўпириб оқадиган муздек

сувига юзларини ювиб тушларини айтар, Ойқордан эл-юртимизга ризқ-рўз, бағри бутунлик тилардилар. Энам Ойқор билан Маржонбулоқсойни боладек яхши кўрарди.

— Бир ҳисобга пахтакор районларга кўчиб борган маъқул. Терим пайтида одамлар бола-чақанинг орқасидан югуришдан қутулади,— деди дадам оралиқдаги жимликни бузиб.

— Ўзбек деганнинг туғилганда танглайи пахта билан кўтарилган. Термасаям ичига бир ораламаса хумори ёзилмайди,— деди Саттор худди пахтани биладигандек.

— Даштлик чўпонларнинг айтишича терим тугагандан сўнг сурувни ҳосилдан тозаланган жойларга ёйиш, қўйни ангорда боқишдан ҳам яхши экан. Қўй ҳам, сизир ҳам тили билан чаноқда қолиб кетган чигитларни илиб олавераркан. Қорамол шунақа семириб кетарканки, ҳайдаб чиқармасанг ёрилиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас экан.

— Ахир чигитнинг турган-битгани ёғ-да...

Шу пайт қўш табақали кўча эшигини тақиллатиб кимдир Сатторни сўраб келди. Дадамнинг айтишларича салом-алик ва хайр-маъзурга унча уқуви йўқ Саттор наридан-бери хайрлашган бўлди-да, қақриб келган одам билан Жийдали даштига қараб кетди.

— Борма чўлга! Нима сенга бирор нарсани тайёрлаб қўйибдимиз? Саттор сергапнинг ўзи бораверсин! Қўй боқмасанг, эчки боқарсан! Ҳамма сурувларда чўлиқ стишмайди,— деди энам у кетгандан сўнг худди ёш боладек дадамни зиқновга олиб.— Эркак рўзғордан узоқлашса, уйда фаришта кўтарилади. Ундан ташқари болаларинг ёш. Ота-онасининг қўлидан ишини оладиган бўлгани йўқ. Хотининг шўрлик мол-қолга қарасинми, рўзғорга. Менинг эса фойдамдан кўп знёним тегади.

— Ҳозир кетаётганимиз йўқ-ку! Ҳали директор ким кетиб, ким қолишини аниқ айтгани йўқ. Аммо чўлга бораман деб ариза берганларга йўл харажатларини тўлашяпти. Иссиқ овқатга сўйиш учун уч-тўрт отар Ойқорда қолса керак. Балки бизни ҳам қолдиришар,— деди дадам энамни тинчлантириш учун.

— Худодан етти қайтган Саттор сергапнинг гапига кўпам эргашаверма. У иши битгунча «ҳа,ҳм», деб коса лаби каж келиб, оғирлигинг тушган куни «алдаб олдим қизингни, боболар ювсин юзингни», деб кетадиган одам.

Ер бориб айтмасин, худо раҳматли отасиям шунақа икки гапли одам эди. Бир туки кам эмас. Анави директор деганнинг алдаганига кўнма, бир оёғи ерда бўлса бир оёғи гўрда турган қари энам бор, судраб қаерга ҳам олиб бораман дегин,— деб уқтирарди энам.

Дадам ўтин ёрмоқчи бўлиб, ўтинхонага кириб кетди. Мен эса тезроқ чўлга кетишни ва йўлда Маржонбулоқсойнинг Мушукжарни доғда қолдириб тушларимга кириб-чиқадиган яшил далаларга отилиб чиқишини томоша қилишни орзиқиб ўйлардим...

ИККИНЧИ БОБ

— Ҳа, ўзим уни шундай бир сўзли қилиб тарбиялаганман. Отасиям шунақа, отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган одам эди раҳматли,— деди энам ниҳоят онламининг даштга кўчиши аниқ бўлгач.

— Энди бизга оқ фотиҳа берасиз, Оймўма хола!— деди кўча эшигидан ҳовлиқиб кириб келган Саттор пахталигининг енги билан терини артиб, сўрига оғир чўкаркан.

Дадам эса бўхчаларни арқон билан боғларди. Аям ҳам кўчиб кетишимиздан норози бўлса-да, дадамдан ҳайиққанидан индамай майда-чуйдаларни йиғиштирарди. Бўлаётган ишларга биргина Саттор айбдорлек унинг гапини эшитмаганга олиб ўтирган энамнинг юзлараридаги ажинлари кўпайиб кўзлари киртайиб қолган эди. Йиғираётган иплари тез-тез узилиб кетар, асабийлашиб узилган ипни тиллари билан узоқ уларди. Дадам эса иложи борича энамнинг нигоҳидан ўзини олиб қочарди. Ниҳоят дадам ишларини тугатиб, ёш боладек кўзлари жавдираб энамнинг қаршисига келиб ўтирди. Менинг энам билан қишлоқда қолишим аниқ эди.

— Қандай қилиб сизларни ташлаб кетамиз?— деди дадам оғир нафас олиб.

— Боланга ачинаётган бўлсанг олиб кета қол, ўзим ўтиравераман,— деди энам дадамга қарамай.

— Уни ўйлаётганим йўқ. Бизсиз қийналиб қолмасмикансиз? Биргаям, минггаям ош-сув, қозон-товоқ, ўтин-чўп керак. Ҳаммасини ғамлаб берамиз-у, уршиб қоласиз-да...

— Сен мени ўйласанг, мен арвоҳни ўйлаяпман, болам. Қандай қилиб отангинг арвоҳини чирқиллатиб

ташлаб кетасан? У қидириб келади,— деди энам кўзларига ёш олиб.

— Тез-тез келиб тураман. Фақат сиз хафа бўлма-сангиз бўлгани. Ҳар ҳолда элдан ажраб қишлоқда қол-сак яхши бўлмас. Узингиз буни яхши тушунаси.

— Худо омадингни берсин, болам! Минг қатла ро-зиман! Чўлга борганлар ёмон бўлаётгани йўқ! Қайтам-га биринг минг бўлиб, даштни обод қилганга нима етсин!

— Бўлмаса бизга фотиҳа беринг! Мен кўчни таш-лаб, шу машина билан қайтаман. Сўнгра сурувни ҳай-даб кетамиз.

Ҳамма кўч ортилган юк машинаси турган яланглик-ка чиқди. Режам амалга ошганидан бир оз кўнглим ҳи-жил бўлса-да, энам билан қолаётганимдан хурсанд эдим. Ундан ташқари энам ҳечам уришмайдилар. Да-дамдан ҳайиқиб каптар ушлагани болалар билан Му-шукжарга боролмай юрган бўлсам, энди бемалол кета-вераман. Шу хаёллар билан банд бўлиб турганимда энам урчуқ ва калаваларини қўлтиқларига қисиб, фо-тиҳага қўл очди.

— Илоҳи омин! Эсон-омон, бағри бутун, тўрт кўз тугал манзилларингга етиб олинглар! Йўлларинг оқ, йўлдошларинг ҳақ бўлсин, бўталарим! Олинглар, ол-дирманглар! Омин облоҳу акбар!

Ҳамма қўлини бетига сийпади. Кейин улар жўнаб кетишди. Олди тоққа қараган, қуёш нуридан пешайво-нининг устунлари оқариб кетган уйда энам иккаламиз қолдик. Энди энамнинг бирдан бир суянган кишиси, маслаҳатчиси мен эдим. Энам мен билан худди катта одамлардек сизлаб гаплашар, бедани қачон ўриб боғ-лаш ёки ейишдан ортган узумларни майиз учун қаерга ёйиш кераклигини эрипмай маслаҳатлашар, мен ҳам жиддий туриб фикримни айтардим. Шу кундан бошлаб илгаригидек кўча чапгитиб ўйнай олмаслигим, ёш бо-лага ўхшаб қолган энамдан хабардор бўлиб туришим кераклигини илк марта астойдил ҳис этдим.

Назаримда кунлар одатдагидан секинроқ ўтарди. Қишлоғимизда бирга ўйнайдиган болалар ҳам деярли қолмаганлиги учун кунни кўпроқ энам билан Яссиқирда ўтказардик. Қолган болалар ҳам сомон ташиш билан банд, энамнинг эса урчуқ йиғириш ва намоз ўқишдан бошқа ишлари йўқ эди. Энам ҳар кун беш марта на-моз ўқийдилар. Шу пайтда негадир бир-биримиздан аж-

ралиб қоламиз. Зерикканимдан ўзимни ҳар ёққа уриб, атрофларида ағнаб ётаман. Бир кун нима қилишимни билмай беихтиёр намоз ўқиётганларида ёнларига чўкка тушиб, пичирлаб гапларини ва ҳаракатларини такрорлай бошладим. Дастлаб энам «нари тур» дегандек бирикки туртиб қўйдилар. Мен эса индамай, жиддий ўтиравердим. Шундан бошлаб энам жойнамозга ўтириши билан тақлид қилиб, ёнига чўккалардим.

— Нияткардам бигизорам дурракат суннати намози бомдод, рўовардам ба қибла, қиблаи ман жатти каъва! Холиси лиллоҳу таолло облоҳу акбар! Субхоно рабби караббни иззати аммо ясифун ба саломи алал мурсалиғ! Илоҳи омин савобини ота-онамнинг арвоҳига бағишладим!

Кечқурун ўқиладиган бомдод намозининг энам доимо шу сўзлар билан якунлайдилар. Мен ҳам пичирлаб ичимда такрорлайман. Бу гал энам фотиҳага очилган қўларини юзларига сийпамай давом этдилар.

— Эй, худо худованди карим, жуфти ҳалолоимни ноҳақ жаҳаннамга жўнатган Раҳим хира билан мулла Мансурнинг жанозасини кўрайин! Сўнг жонимни олсанг розиман!

Мен албатта энамнинг бу сўзларини такрорлай олмадим. Энам жойнамозни йиғиштириб олиб, ишга унаб кетганларида ҳам чўккалаганимча жойимда ўтирардим. Нега энам бундай дедилар? Нега бировларга ўлим тиладилар? Ахир доимо ўзлари: «Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила», дейдилар-ку! Энам ўчоққа қўйган офтоба вақирлаб қайнаб чўғларни жизиллатиб ўчираётганда судралиб ўрнимдан турдим. Энамнинг қўлидан қуруқ чой солинган чойнакни олиб, чой дамлаб келдим.

— Эҳтиёт бўл! Устингга тўкилмасин!— дедилар энам овқат сузарканлар.

Чойнакни келтириб олдиларига қўйдим. Энам лампа чироқнинг пилигини кўтариб, урчуқ йиғиришга киришдилар. Мен эса сўрининг панжарасига суяниб, осмонни тўлдириб жимирлашаётган юлдузларни томоша қиламан. Кеча сутдек ойдин. Тоғ томондан салқин шабада эсиб, кишини аллалайди. Сойнинг шарқираши орасидан элас-элас эчки ёки сигирини излаётган кишининг овози эшитилади. Урганиб қолганинг учун итларнинг вовеуллаши одатий туюлади. Дадамлар шу вақтда нима қи-

лишяпти экан? Уёқда тоғ йўқ. Теп-текис далалар... Нега энам ундай деди, а?..

— Ҳа, бунча хаёл суриб қолдинг? Ота-онангни соғиндингми?— деди энам урчуқ йигиришдан тўхтамай.

— Йў-ў-ўқ,— дедим чўзиқ оҳангда.

— Бўлмаса муштдек бола бўла туриб, намунча хаёл сурасан? Дунёнинг қай бир ташвиши елкангга тушиб қолди.

— Сизнинг гапингизни ўйлаяпман,— дедим ўзлари суриштирганларидан фойдаланиб.

— Қанақа гап?— Энам урчуқ йигиришдан тўхтаб, жиддий тасилди.

— Бировларни ўлсин дедингиз-ку! Шунини,— дедим секингина.— Нима улар бобомга ёмонлик қилишганми?

Энам кутилмаганда хаёл суриб жимиб қолдилар. Урчуқ ипдан чиқиб юмалаб кетди. Чувалиб кетган ипни урчуққа ўраб, қўлларига тутдим. Ниҳоят энам оғир хўрсиниб, гап бошладилар.

— Ҳа бўтам, ёмонлик қилган. Менинг хат-саводим бўлмаса-да, виждоним бор. Бекордан-бекорга бировга худодан ўлим тиламайман. Инсон тили нима демасин дилидагисини қиларкан. Тилингга эргашсанг яшагинг келмай қоларкан. Бобонг саводли одам эдилар, худо раҳмат қилгур. Не-не машаққатлар, билан, оч-наҳор юриб, Бухоро мадрасани битириб келганди. Қишлоқ болаларини тўплаб, мачитдами, бошқа ердами, ўқитмоқчи бўлди. Қайда дейсан, одамлар қўй-эчки боқтиришдан қизғаниб болаларини ўқишга беришмади. Кишиларга ариза, хат-хабар ёзиб бериб, тирикчилик қилиб юрди. Шу орада «оқ подшо ағдарилиб, омон-омон бўлибди» деган хабар келди. Зум ўтмай босмачи деган бало пайдо бўлди. Босмачилар қишлоғимизни босганда, ўтов тикиб Ойқорга кўчиб чиқдик. Шу тоғнинг борига минг қатла шукур, ҳаммамизни омон асраб қолди. Ҳамма гап «колхоз бўлармиш» дегандан сўнг бошланди. Қандайдир каттакон бобонгга «раис бўласан» дебди. Бобонг: «Бу иш етти ухлаб тушимга кирмаган бўлса, қандай эплейман», дебди. Шунда бир кун кечаси уйимизга тўртта аскарни эргаштириб Раҳим хира билан ҳозир қишлоғимизнинг ювуқсиз муллеси бўлиб қолган Мансур совуқ кириб келди. Бобонгни қўлини орқасига боғлаб олиб кетишди... Трибунал деган жой отишга ҳукм қилгандан кейин дарагини эшитдик. Жасадиниям алақандай чуқурдан, мурдалар орасидан зўрға тошиб

велишди. Эҳ, мен кўрган кушларни, худо душманимга ҳам кўрсатмасин. Орқасидан югурадиган одами ҳам йўқ эди... Шунинг учун ноҳақ жувонмарг кетди. Сўнг-ра Раҳим хира раис, Мансур совуқ дўм¹ бўлди. Бобонгни «мулла, эскилик тарафдори» деб оттириб юборган Мансур қариганда сўфи бўлиб мулла Рустамга айланди қолди. Имонсиз Раҳим хира мулла Раҳим бўлиб, Боғмозор қабрестопининг тупроғини ялаб ётибди. Ҳамма нарсаси йўқ одамни кечириб мумкин, лекин виждони йўқ одамни кечириб бўлмас экан. Одам бошида одам бўлиб тугиларкану яшаш учун инсонлигидан ҳам юз кечиб ўзини минг бир қиёфага соларкан. Худодан яккаю-ягона тилагим жонимни шу икки виждонсиздан кейин олса! Тупроқнинг олдида ҳамманинг тақдири биру лекин душманингдан бурун ўлгинг келмас экан. Шу иккиси қишлоғимиздан ўттиз нафарга яқин кишининг ёстиғини қуритди. Ҳамма ичида уларни ёмон кўради. Раҳим хира ўзи хунига зомин бўлган одамларнинг болаларини кўзига кўринишдан кўрқиб, Жиззахга кўчиб кетди.

Мен мум тишлагандай индамай ўтирардим. Бирор нима дейишга ақлим етмасди. Бу энамнинг биз билмадиган сирни эди. Лекин умуман энам ҳақ эди. Ҳамма кўни-қўшнилариимизнинг маслаҳатгўйи энам бўлмайдиган гапни гапирмасди.

Шу кундан бошлаб энамнинг гапи бутун ўй-хаёлларимни банд этди. Айниқса энам намозга ўтириши билан ўша гап ёдимга келаверар, энам бир худо билан уларни ўлдириб қўядигандек туюлаверарди. Одатдагидек намоз сўнггида худога ўз тилаklarини айтиб, юзларига фотиҳа тортарди. Бундай воқеа яна бир бор такрорланди.

— Эй художон! Ойқорнинг тупроғидан бенасиб этма! Жасадимни ўзга юртларда қолдириб узоқ умр берганингдан кўра, киндик қоним тўкилган жойда тезроқ жонимни олгин!..

Менинг омин қилишга жуфтлаб турган қўлларим ҳавода муаллақ қолди. Тавба, нега энам худодан ўзларига ўлим тиладилар. Илгари ҳам шундай дермиди ёки оиламиз кўчиб кетгандан сўнг шунақа бўлиб қолдимми?

Мен учун энг яхши эрмак — энам билан уйимизнинг кун чиқиш томонидаги тепаликда ўтириб Маржонбу-

¹ Дўм—Қишлоқ Советининг раиси.

лоқсойнинг шовуллаб оқишини томоша қилиш эди. Сойнинг бир маромда шарқираб оқиши энамнинг пириллатиб урчуқ йигиришларига қўшилиб кетарди. Беғубор осмонга тикилиб, Маржонбулоқсой осмоннинг Ойқорга туташган уфқидан бошланиб кўз илгамас даштларга туташадиган уфқида тугайди дея ўйлардим. Аҳён-аҳёнда олдимизга саман байталини қамчилаб эми суягига тармашган, қоқбурун Худойқул келиб қоларди.

— Ҳорманглар эна-бола? Яхши ўтирибсизларми?— дерди у деярли ҳар келганда бир хил киноя аралаш оҳангда.

— Худоба шукур, сўраганингдан бери. Ўзинг яхшимисан, бола-чақанг тинчми?— дердилар энам урчуқларини айлантириб.

— Давлатнинг мулкини қўриқлаб юрибмиз,— деди у жуда муҳим ишни бажараётганлигини уқтиргандай.

— Нима, дов-дарахтларни суяб турасанми? Сурувлар бўлса даштга кетди,— дедилар энам унинг юзига қарамай.

— Қўй бечора садағаси кетсанг арзийдиган жонивор. Тоғда юрса ҳам дов-дарахтга озор етказмайди. Ҳай-ҳай отинг ўчгур, онаси шайтондан қочган эчки-я! Худонинг тирик балоси. Дарахтларни қайчилангандек қилиб ейди. Аслида қўй сурувларини қолдириб, эчкиларни даштга жўнатиш керак эди,— деди Худойқул чордана қуриб ўтираркан.

— Қўйингни қўшадиган сурув қолмагани алам қилаётгандир? Одамлар қатори сен ҳам чаканага¹ бер! Нима, тоғбеги бўлсанг, шохинг борми? Одам ердан ажраса ҳам элдан ажрамайди,— деди энам Худойқулни бошлаб.

— Тўртта қўй бўлса бир гап бўлар. Эчки сурувига қўшса, эчки тугмас!— жавоб қилди қизариб Худойқул.

— Яхши одамсану Худойқул, бир оз ичкирироқсан-да,— деди энам.

Эсанкираб қолган Худойқул каламушникига ўхшаш кўзларини қисиб, ёқимсиз илжайди. У бу ҳаракати билан энамнинг гапларини ҳазилга йўймоқчи бўлди. Энам эса жиддий гапирарди.

— Раҳматли энанг дугонам эди. Ростини айт, Худойқул. Мени аллаганинг энангни алдаганинг. У дунёга борсам «ўғлинг мени алдади, деб айтаман. Тоғбеги-

¹ Чакана отар — қишлоқ суруви.

лиқни қандай қилиб олдинг. Жаббор тоғбеги ҳеч кимга оғзидагини олдирадиган одам эмасди-ку? Ёки пора-мора бердингми?

Худойқулнинг кўзини икки чети тиришиб, оғзининг таноси қочди. У довдираб гоҳ у тиззаси, гоҳ бу тиззаси билан чўккалар, гоҳ чордана қуриб ўтирарди.

— Нима ичингга қурт кирганми дейман?— деди энам калавага ип ўрарканлар,— Бозорвойжон! Урчуқни ушлаб тур, калавамни ўраб олай,— гапида давом этди энам урчуқни менга узатиб.

Мен одатдагидек ҳар икки кўрсаткич ва бош бармоғим билан урчуқнинг икки томонидан ушлаб турдим. Энам калава ўрарди. Худойқул эса мум тишлагандай ҳамон миқ этмасди.

— Ҳа Худойқулжон, дамнинг ичингга тушиб кетди. Бир гапинг бор экан-да,— деди энам уни баттар ноқулай аҳволга солиб.

— Э-э Оймўма хола! Нима гап ҳам бўларди... Ҳей бола, бор сен бир ўйнаб кел. Катталар гаплашганда ёш бола қулоқ солиб ўтирмайди. Урчуғингни мен ушлаб тураман,— дея урчуқни мендан олди Худойқул.

— Майли, Бозорвойжон, бор ўртоқларинг билан ўйнаб кела қол. Сен урчуқни ушлаб олмайсан, ўзимга бер. Оёғимнинг орасига қистириб ўзим ўрайвераман,— деди энам унинг қўлидан урчуқни олиб.

Мен ноилож пастга қараб юрдим. Мушукжар томонга бориб ўйнаб келмоқчи бўлдим. Лекин негадир Худойқулнинг гапларини эшитгим келди. Тепаликнинг орқа томонига ўтиб ағнаганимча уларнинг суҳбатига қулоқ солиб ётдим.

— Ҳаммаи алдай оламану сизга келганда тилим айланмай қолади-да, Оймўма хола. Нега шундайлигига ўзим ҳам ҳайронман. Сизни бир балонингиз бор. Ё авлиёсиз ё кўзбойлогич!.. Энг муҳими сизга ҳар қандай нарсани айтиб, маслаҳат олиш мумкин. Яхши одатингиз — бировнинг гапини иккинчи одамга айтмайсиз,— дерди қизариб-бўзариб Худойқул.— Энди ростини айтсам бу тоғбегиликни оламан дегунча она сутим оғзимга келди. Лаънати Жаббор сариқнинг томири чинорникидек мустаҳкам экан. Унта пайғамбардан битта худо маъқул деганларидек, шу ўрмончилар энг каттасини қўлга олдим. Оёғига йиқилиб «Ёруғ дунёдаги ёлғиз паёғим бўлинг!» деб бор будимни сарф қилдим. Қараб-сизки, икки ҳафта ўтмай бизга приказ келиб турибди.

— Ҳа қуриб кетсин қилган ишинг!— деди энам ка-
лава ўрашдан тўхтаб.— Ҳай Худойқул! Менга қара,
шундай ишларни қила туриб, кечалари қандай тинч ух-
лайсан? Виждонинг қийналмайдими?

— Нима десам экан сизга? Бундай ишларни умрида
бир-икки марта қилган одамнинг виждони қийналиши
мумкин. Шу ишни сен қилмасанг бошқа биров қилиб,
оғзингдаги ошни олиб кетади. Хўш, шундай бўлгандан
сўнг нима қилиш керак?..

— Тавба-а! Одамлар қанақа бўлиб кетишган-а?
Ўғрилигингни, ғарлигингни билардим у лекин бу дара-
жага етганлигингни билмасдим. Эҳтиёт бўл, бола, худо
бу номаъқулчиликларингни жазосиз қолдирмайди. Энди
соқолингга битта-яримта оқ тушиб, қарияпсан. Қуюл-
гин. Бўлмаса юрт орасида юруқсиз бўлиб қоласан. Сен-
дақаларга одам боласи бас келолмайди! Энг ёмони сен-
га ўхшаган харомхўрларнинг дарёси тошаётганидан
хавотирдаман. Сенинг тегирмонингга сув қуяётганлар-
нинг тагига ҳам сув кетар бир кунмас-бир кун...

— Керак бўлса худо ҳам бас келолмайди! Ёмонмиз!
Шунинг учун юраверамиз! Отсангиз ўқ ҳам тегмайди!
Таъбингиз қалай! Худонинг ҳам бизга ўхшаган боши
юмалоқ, бути айри бўлса керак!— деди у ҳам бўш кел-
май.

— Худонинг номини булғам! Тўғри айтасан! Сенга
худоям бас келолмайди. Қулоқ сол, сенга бир гапни
айтиб бераман. Шундан кейин ўзингни кимлигингни
билиб оласан,— дея бир оз энгашиброқ сўзлай бош-
лади энам.— Сенга ўхшаган бир беимон ўлибди. Барча
қатори уни ҳам чин дунёга элтиб қўйишибди. Одатдаги-
дек одамлар қабрдан етти қадам юргач, унинг олдига
Мункар Накир келибди.

— Тур, эй, худонинг бандаси! Сўроқларимизга жа-
воб бер!— дебди унга жон киргизиб.

— Ахир бир одамни неча марта сўроқ қиласизлар?—
дебди у ўрнидан туриб.— Ҳозир биттаси келиб сўроқ
қилиб кетди-ку?

Нима деб жавоб қайтаришини билмай қолган Мун-
кар Накир ноилож орқасига қайтиб, хуноб бўлиб худо-
нинг олдига борибди.

— Мункар Накир фақат бизми ёки бошқасиям бор-
ми?— дебди у худога бўлган воқеани айтибди.

— Унинг алдамагани сенлар қолувдинг. Сенларни
ҳам алдабдики, қўй энди унга тегма, ётаверсин! Жон

киритиб жаннат ёки дўзахга ўтказиб юборсанг ўша ёқдагиларни ҳам йўлдан уради,— дебди худо.— Ана кўрдингми, бундайларга худо ҳам бас келолмайди!— деди энам шаҳд билан урчуқларини айлантириб.

— Жа-а пухта одам экан-да, Мункар Накирни ҳам алдабдими-а?— деди иршайиб Худойқул.

— Хайрият ҳамки сенга ўхшаганлар кам. Шунини эсла сам кўнглим жойига тушади. Сендақалар умринг бино бўлиб, содда одамларнинг нонини яримта қилиб келасанлар. Қошки ўша йўл билан топганинг ўзингга буюрса. Униям ўзингга ўхшаганлар еб кетади.

— Енгилдим. Оймўма хола! Энди нима иш қилсам сиздан сўраб қиламан!

— Сўрама! Кўзим учиб тургани йўқ! Фақат кўзимга камроқ кўрин! Сендақаларни кўрсам яшагим келмай қолади,— деди энам жиддий.

Худойқул индамай қолди. У катта гуноҳ қилиб қўйган боладек бўзарганича ерга тикилиб ўтирар, аҳён-аҳёнда кир телпагнини кўтариб қўйиб пешонасининг териини артар, бурнини ёқимсиз тортиб қўярди.

— Бор энди ишингга! Тоғни қўриқла!— деди энам янгида урчуқ йиғиришга киришаркан.

— Бизникига ўтиб туринг, бир ўзингиз зерикиб қоласиз. Келнингиз ҳам ёлғиз,— деди у кетаётиб энамга.

— Қўлим тегса ўтарман. Каттакон ҳовлини мен билан шу зарғалдоқдек болага ишониб ташлаб кеттишган,— деди энам уйимиз томонга ишора қилиб.

У тепаликнинг кун ботиш тарафидаги бўлиқ ўт қоплаган ариқ бўйида ўтлаб юрган отига қараб юрди. Эгасининг келаётганини ва серўт ариқ бўйидан маҳрум бўлишини пайқаган от тез-тез ўт тишларди. Худойқул имиллаб отнинг тушовини ечди-да, эгарнинг устига ташлади. Сўнг ҳафсала билан узаингга оёқ қўйиб, эгарга қўнди. Энам эса шитоб билан урчуқ йиғирарди.

УЧИНЧИ БОБ

Салқин адирларда хандалак пишиғи охирлаб, янтоқ гуллай бошлаганди. Қирлар истар-истамас яшил тўнини сариқ рангга алмаштирар, Ойқорнинг тиниқ сувидан яшшаб ётган ям-яшил сойларда ҳамон баҳор барқ урар эли. Зарғалдоқлар гулхайридан гулхайрига қўниб, саратон яқинлашаётганлигини жар солиб чулдирашар, тўрғайлар ҳам уясини хавф-хатардан кузатиш учун ҳа-

вода муаллақ туриб қанот қоқадиган вақт келиб қолган эди. Кунлар исиган сари Маржонбулоқсойнинг суви кўпириб, тўлиб-тошиб оқарди.

Қишлоқда қолган одамлар сойларни бўлиб олишиб, пичан ўришарди. Биз ҳам бедамизни иккинчи марта ўриб, боғладик. Шундан сўнг сал ўтар-ўтмас энамнинг тоби қочиб қолди. Хонадонимизда ҳаммани югуртирадиган ташвишлар илк бор менинг зиммамга тушди. Икки марта энди тухумдан чиққан каклик жўжаларини овлаш учун тоққа борамиз деб ваъдалашиб, боролмай қолганимдан сўнг болалар менга хонаки товук деб лақаб қўйишди. Лекин мени кўпроқ кечалари ўз-ўзи билан гаплашиб чиқадиган энам ташвишлантирарди. Чўлга бориб-келиб турганлардан дадамга хабар юбордик. Икки кундан кейин дадам келди. Мен энди энам дадамга: «Қўй чўлингни, куним битиб ўлиб қолсам, ўлгим кўчада қолиб кетмасин», десалар керак дея ўйлардим.

— Даштга ўрнашиб қолдингларми? Болаларнинг эсон-омонми? Зайнабнинг аҳволи қалай?—дедилар энам ётган жойида дадам билан кўришгач, ёшланган кўзларини арта туриб.

— Шукур, ҳаммалари салом айтиб юборишди!—жавоб берди дадам энамнинг бош томонига оғир чўқаркан.— Ўзингиз яхшимисиз?

— Мени қўявер, туппа-тузукман. Сизлар тинч бўлсаларинг мен яхшиман. Болалар кенг даштда яйрашиб қолгандир-а?

— Чодир тикиб яшаяпмиз. Қурилиш қиляпмиз. Уёғини сўрасангиз пахсадан девор ҳам кўтариб қўйдик.

— Яхши қилибсизлар. Одам бошпана қурган жойига меҳр қўяди.

— Уйнинг томини ёпишга ёғоч тополмаяпмиз. Агар сизлар ҳам чўлга бора қолсаларинг уйимизни бузиб, ёғочни ишлатармидик...

Энам сергакланиб дадамга бир қаради-да, яна шифтга тикилиб олди. Дадам бу қарашнинг маъносини тушуниб, қизариб кетди. Гапини қандай тўғрилашни билмай анчагача жимиб қолди. Бенхтиёр энамнинг «Қушлар ҳам, бошқа паррандалар тухум қўйган уясини бузмас экан», деган гаплари ёдимга келди.

— Ер олганмиз! Ҳозир бригадирман, эна!—деди дадам гуноҳини оқлаган бўлиб.

— Шундай ишга қўл уришларингни билардим. Пахта теримида неварам иккимиз кўмакка борамиз. Унгача

Бозорвойжон ҳам тўртинчига ўтади!— деди қувончдан кўзлари ёшланиб энам.

— Сиз бориб бошимизда турсангиз бир ғайратимизга ўн ғайрат қўшилади. Бозорвой ҳам қаторга кириб қолди,— деди дадам хурсанд бўлиб.

— Лекин нима қилсанг ҳам ота юртингдан ажралмай қилгин, бўтам. Акс ҳолда биринг икки бўлмайди. Дадам энамнинг гапларини маъқуллаб, бош чайқади. Кечга бориб энам ўрnidан туриб, овқатга уннаб кетди. Мен энамнинг бирдан ўзгариб қолганларидан таажжубда эдим.

— Бозорвойжон билан мактаблар очилгунга қадар бориб келсакмикан,— деди энам дадам жўнаётганда.

— Илгари «чўлга бормайман, чўлни оти ўчсин», деган эдингиз. Энди нега чўлга кетгингиз келиб қолди?— сўрадим дадам кетганидан кейин.

— Одамларнинг ғайрат билан чўлга отланаётганини кўриб, ичимга ўт тушган эди, болам. Тушимда бобонгни кўрибман. Худо раҳмат қилгур оппоқ соқолларини тутамлаб, пахта териб юрганмишлар. Мени имлаб, ёнларига чақирармишлар. Дадангни ёлғиз чўлга юборганимдэн хафа бўлганлар шекилли. Чўлга бориб, бир хабар олиб келмасам бўлмайди. Отанг шу ердалигида касал ва бевақт қўзилаган қўйларни боқиб ёрдамим тегарди, маслаҳат бериб турардим. Бунн ҳам худо кўп кўрди. Назаримда кераксиз одамга ўхшаб қолдим,— деди энам урчуқни иягига тираб менга маъюс тикиларкан.

Шундагина энамнинг чўлга отлангани оддий истак ёки уйимиздагиларни қўмсаш эмас, қандайдир ҳеч нимага тенглаб бўлмайдиган ва ҳали менинг унчалик ақлим етмайдиган туйғу эканлигини пайқадим. Бу туйғу олдида менинг Маржонбулоқсойнинг Мушукжарни доғда қолдириб яшил водийларга оқиб чиқиши ҳақидаги ўйларим оддийгина туюлиб кетди.

Якшанба кунн энам мени эргаштириб Ойқорга қараб жўнади. Одатдагидек биз Маржонбулоқсойнинг Ойқоридан оқиб чиққан жойидаги тегирмонга туташ қияликдаги қабристон томон кетмоқда эдик. Энамнинг айтишларича, ўтмишда шайбонийлар билан курашда енгилган ота-боболаримиз сиёсат ва урушлардан безиб, Ойқорга келгандан бери бу қабристонга ўн икки аждодимиз кўмилибди. Энам ҳам ўн иккинчи аждодга ки-

раркан. Дадам ўн учинчи ва. мен ўн тўртинчи авлод ҳисобланарканмиз.

Энамнинг айтишларича, Маржонбулоқсой: «Бу дунё ўткинчи», дегандек бир маромда шарқираб оқармиш. Сой ота-боболаримиз абадий уйқуда ётган тепаликнинг қаъридан сизиб чиқиб, уларнинг меҳр-муҳаббати бўлиб она ер узра таралаётгандек. Сойга салом бераётган ўйчан мажнунтоллар улар хотираси олдида абадий бош эгиб турибди. Тегирмондан чиқаётган узлуксиз оппоқ гарддан теварак-атроф қор ёққандек оппоқ. Тегирмон тоши бутун дунёнинг ташвиши елкасига ортилгандек ҳансираб айланади. Тегирмон теварагида ўралашиб юрган, ўз рангини йўқотган чумчуқ ва мусичалар оппоқ гард орасидан дон-дун ахтаришади.

— Тавба, ўзи унга беланиб яна дон ахтаради-я?— Дунё шунақа экан-да, жониворлар ҳам одамга ўхшаган нарса. Кўзи тупроққа тўлганда тўяди,— деди энам пилдирашиб донлашаётган қушларга тикилиб.

Тошдан тошга ҳатлаб, сойнинг ўнг томонидаги ёлғизоёқ йўлга чиқиб олдик. Энам олдинда, мен орқада тепаликка ўралай бошладик. Тепаликдан тегирмон ва унинг атрофи кафтдек аниқ кўринар, кийимлари оппоқ тегирмончи Хонназар бобо аҳён-аҳёнда ун тўла қопларни судраб ҳовлига олиб чиқар эди. Тегирмон томининг устига тўшалган ўрида кимдир ухлаб ётибди. Хонназар бобога қарашгани келган невараси бўлса керак. Баландликдан айқириб тушаётган шаршаранинг шовқини учиб-қўниб юрган қушлар чуғур-чуғурини босиб кетарди. Маржонбулоқсой эса тегирмоннинг тўзонини ютиб, қишлоғимизга ошиқади. У қишлоқдан ҳар ёнга оби ҳаёт таратиб тантанавор ўтадию, Мушукжарга етганда тўлғана-тўлғана ичини наъматак, жингил, қичитқон ва ёввойи маймунжон қоплаб ётган жарга тушиб кетади. Лекин у Мушукжар билан бўлган жангда голиб келиб, яшил пайкалларга отилиб чиқади. Ўзини ташна далалар кутаётганини билади ва шунинг учун ҳам у жангда голиб чиқиши керак! Шунинг учун у тўлиб-тошиб оқади. Яшил далалар эса халоскорининг пойига минг бир хил кўкатдан поёндоз тўшаб қарши олади. Шунда мен беихтиёр Маржонбулоқсойни куёв йигитларга ўхшатаман. Яшил далалар эса қўшнимизнинг қизи Ойбуви опадек юзига оқ ҳарир тутган келинчак қиёфасига киради. Иккаласи учрашиб гулзорга айланади. Қувончлари муаттар ҳид бўлиб оламга таралади. Уларнинг садо-

қатли чопари шамол хушбўй ҳидларини адирлар оша бизнинг Бешбулоққа ҳам олиб келади. Шунда мен қувончдан энтикиб, энамдан эшитган ашуламни айтиб юбораман:

Булоқларнинг қўшиғи
Бир кун дарё бўлармиш...

Қабристонга яқинлашганимизда энам алланималар деб пичирлай бошлади. Дуо ўқиётган бўлсалар керак. Тепасига чойнак ва пиёла қўйилиб, майда тош тўкилган бобомнинг қабрига етгач, қиблага қараб ўтирдик. Энам фотиҳа ўқиганларидан сўнг қабр билан гаплаша бошлади.

— Арвоҳингиздан ўргилай, отаси! Мени кутиб ётиб-сизми? Анча бўлди йўқлаб келолмадим! Раҳмонқули-тизни ҳам даштга жўнатдик. Улар энди пахта экишяпти. Мен ҳам ўша ёққа бормоқчиман. Неварангиз Бозорвой билан бирга келдик. Умри ўхшамасин, қош-қовоғи қуйиб қўйган ўзингиз. Инсон ўлмас экан. Сиз Бозорвойжон бўлиб қайта туғилдингиз. Кўнглингиз ярим бўлмасин. Ҳамма орзу-ҳавасларингизни болаларингиз кўришяпти.

Мен индамай турардим. Энам яна алланималар деб худога нола қилди ва сўнгги бор юзларига фотиҳа тортди. Қабр устидаги чойнак-пиёлани олиб, изимизга қайтдик. Қабристондан чиқишда чап томондаги гумбазли хонақонинг лойдан қилинган супасида соқоли кўксига тушган, бир оз асабийроқ захил юзли чол — Ўринбой бобо ўтирарди.

— Ҳа, Оймўма! Бормисан! Кўринмай кетдиларинг?
— деди у энамнинг саломига алиқ олиб.

— Худога шукур, бовоси, бир нави юрибмиз. Ўғил билан келинни чўлга жўнатиб, мана шу ҳандалакдек бола билан қолдим. Чолимдан бир хабар олай деб келувдим, — деди энам бурчакдаги ўчоқ томон юраркан.

— Ҳозир одамлар марҳумларни кам йўқлайдиган бўлиб қолишди. Марҳумни йўқлаганни худо йўқлайди. Одам тез-тез қабристонга келиб турса мусулмон бўлади. Халқда «тошиб кетсанг ҳам, кунинг ўтмай қолса ҳам қабристонга бориб тур» деган гап бор. Аммо кеча биттасини ҳайдаб солдим! — деди чол рўмолчасини пайпаслаб қидираркан. — Сенинг кўзинг кўради, дастрўмлими топиб бер. Раҳмонқулнинг боласимсан? — деди қўлини пешонасига қўйиб менга.

Уринбой бобонинг пўстак жунига ўралашиб ётган дастрўмолини олиб бердим.

— Барака топ, ўғлим! Худо бобонгни тупроғича умр берсин!— деди чол дастрўмоли билан лаб-лунжини артаркан.

— Нима дедингиз, ўнбоши? Бировни ҳайдадим дедингизми? Қабристондан ҳам одамни ҳайдайдими? Нега ҳайдайсиз?— устма-уст сўради энам.

— Норбек сўқимнинг ўғли бор-ку, оти нима эди? Ушани...

— Бўривой,— деди энам.

— Ҳа, Бўривой. Магазинларнинг устидан каттакон деб эшитардим. Оқбўтанинг энаси ўлган куни кўриб қолдим. Дарвозанинг олдида дуч келдим-да: «Бўтам, сени магазинларнинг каттаси дейишади. Мана шу савобхонамизга битта гилам берсанг, бу пўстакларда бургалаб кетдик, жамоанинг тўпланган пулидан тўлаймиз»,— дедим. Шундай десам нима дейди дедг. «Бир кишидан бердиртириб юбораман, устидан жиндек устамаси ҳам бор», дейди-я безбет. «Бўпти, мана отанг шу ерда. Айтаман, устамасини отанг беради»,— дедим да-мим ичимга тушиб. Марҳумлардан пора сўради-я, номард. Афсуски, илгариги куч-қувватим йўқ-да. Яхшилаб тўрт пичоқни уриб, йигирма йилни елкага олиб кетардим. Давлат қамасаям бундайларни ўлдириш савоб, Буни олло-таолло ҳам кечиради.

— Тавба, ё тавба!— дерди энам Уринбой бобонинг гапларидан ҳайрон бўлиб, ёқасини ушларкан. Сўнгра ўчоққа офтобани қўйиб, ўт ёқди. Олиб келган тугунларини Уринбой бобо ўтирган лойдан қилинган сўрига ёзиб, бобонинг қабри устидан турадиган чойнакни ювиб чой дамлади. Шу чойнак-пиёлада чой ичса инсон айрилиққа кўникармиш. Кейин ўтириб ҳаммамиз нонушта қилдик. Энам қабристондан хомуш қайтди. Мен ҳам индамай эргашиб борардим.

— Индин Ирғайчи маҳалласидаги Оқмирза чўлга кўчаркан. Шу машина билан чўлга кетамиз,— деди энам ҳегирмондан ўтиб, тошлик йўлга тушганимизда.

— Уйимизга ким қарайди?

— Баҳром бобонг кўз-қулоқ бўлиб турар. Сигирни Чинни момонга ташлаб кетамиз. Соғиб ичиб туради. Бечоранинг бу йил сигири қисир қолди. Пахта терими тугаши билан яна қайтиб келамиз.

— Нега қишлоғимизнинг қабристони тепаликда,

Жарбулоқдаги қабристон ҳам адирда?— сўрадим энамни гапиртиргим келиб.

— Кўрган бўлсанг тепаликнинг этагида сон-саноқсиз булоқлар бор...

— Ҳа ана, тегирмоннинг тўзони орасидан қорайиб кўриниб турибди,— дедим энамни гапларини маъқуллаб.

— Ана шу булоқлар ота-боболаримизнинг ушалмаган орзулари!— деди энам.

Энамнинг гапларидан таъсирланиб, жимиб қолдим. Кўз олдимда дубулға ва совут кийган, исфаҳоний қилич тақиб, чап қўлида қалқон ва ўнг қўлида найза тутган бир-бирига ўхшаш отлик кишилар гавдаланди. «Биз сизларни севамиз,— дедим ичимда.— Сиз ҳимоя қилган Ойқор, шарқироқ Маржонбулоқсой, барқут арчазорлар, сокин ва дардли мажнунтолзорларни кўз қорачигидек асраймиз!»

Энамнинг узоқ ялиниб-ёлворишларидан сўнг юк автомашинасининг шофёри бизни олиб кетишга рози бўлди. Шунда мен илк бор Тайпоқсой далаларида Маржонбулоқсойнинг Мушукжарни доғда қолдириб, яшил майсазорларда товланиб оқаётганлигини кўрдим. Қувончим ичимга сизмай, эсимга келган ашулани хиргойи қилардим. Энам эса Ойқордан кўз узолмас, йиғламасалар ҳам милтилаб чиқаётган кўз ёшларини енглари билан артиб борар эди...

ТУРТИНЧИ БОБ

Оиламиз кўчиб келган Янгиобод қишлоғининг этагидан пахтазор бошланар, кун ботиш томонидаги ғаллазор дов-дарахтсиз Етимтоққа бориб туташарди. Ундо томонда Яккатут қабристони, сўл томонда доимо кичкина, сап-сариқ самолётлар турадиган аэродром бор эди. Энамнинг кутилмаганда чўлга келишлари байрам бўлиб кетди.

Энам айтганларидек онасидан чўпон бўлиб туғилган Саттор сергапнинг катта суруви қишлоғимизнинг кунботиш томонидаги тақир тоғларда ёйилиб юрарди. У дадамнинг сурувини ҳам қўшиб олган эди. Қишлоғимиздан кўчиб келганларнинг бир қисми чорвада ишлар, қолганлари эса битта бригада бўлиб Қизил Учқун массивидан ер очишганди. Биз мактаб очилгунга қадар қайтмоқчи эдик. Ҳаммаси пахта энди очилиб, бригада ишчилари қисқа муддатли дам олишга чиққан пайтда еодир бўлди.

Душанба кунн эрталаб бирдан энамнинг тоби қочиб қолди. Упкалари хишиллаб зўрға нафас олардилар. Аям мени дадамга юбордилар. Даладан дадамни айтиб келганимда энамнинг салгина очиқ кўзлари хира тортиб, зўрға нафас олар ва ўзини ҳар ён ташлаб гиламни тимдаларди. Йиғламсираб ҳовлига чиқдим.

— Бор, Ҳаким бобонгни чақириб кел!— деди дадам деразадан баланд овозда.

Ҳаким бобо лой қораётган кетмонини жойида қолдириб, бизникига қараб юрди. У кишининг орқасидан йиғлаганча чопиб келардим. Ҳозир кўзимга энамнинг бирдан-бир халоскори Ҳаким бобо бўлиб кўринар, гўёки энам эмас, менинг нафасим бўғилаётгандек эди, нега ҳам келдик шу ерга! Ҳаким бобо! Жон Ҳаким бобо! Энамни тузатиб беринг! Мен ҳам катта бўлсам сизга кўп яхшиликлар қиламан! Энажоним ўлиб қолсалар кейин биз нима қиламиз? Энам «биз албатта қишлоғимизга қайтиб келишимиз керак», дегандилар!

Ҳаммага йўл-йўриқ кўрсатиб юрадиган Ҳаким бобо келибоқ энамни бошини кафтига олди-да, оғизларига пуфлай бошлади. Унчалик қари бўлмаса-да, соқол-мўйлов қўйгани учун ҳамма Ҳаким бобо дейдиган бу киши босмачилар тўплаган бойликни қандай ўғирлаб қочганини ва немислар билан бўлган урушда асирликка тушганда бошига тушган кўз кўриб қулоқ эшитмаган саргузаштлари билан бизни ҳайратга соларди.

— Эски дам қисмаси тутиб қолибди бечоранинг. Зўрға нафас оляпти. Доктор чақириш керак,— деди Ҳаким бобо энамнинг бошини кафтидан қўймай.

— Абдусамадни юбордик. Ҳадемай келиб қолса керак. Бизнинг пайкалларга дори сепиш ҳақида гап бўлмагани,— жавоб қилди дадам.

— Катталарнинг кўзига тезроқ планни бажариб, байроқ ва мукофот олишдан бошқа нарса кўринмайди,— деди аччиғи чиқиб Ҳаким бобо.

— Яна бир оз кутиш керак эди. Ҳар тупда уч-тўрттадан пишмаган кўрак бор эди.

— Онаг ўляпти-ю, пахта дейсан-а? Ҳе, ўргилдим шу пахтадан! Кечаю кундуз тиним йўқ! Тўл пайтидаги қирқ кунлик ташвиши демасанг, қўй боқиш минг марта афзал экан шу пахтадан.

— Қайда, деҳқон кузда, чўпон ўлса тинади. Одамларни сўксангиз ҳам пахтага тил теккизманг!— деди дадам.

— Нега энди! Ишимизга хўжайинлигинг етмагандек оғзимизга ҳам хўжайинмисан! Бригадир бўлиб жуда ақлли бўлиб қолибсан-да! Нимани кўрибсан сен! Мен тиззамдан қон кечиб немис билан урушганда, сен эагингни тутиб юргандинг! Ўзи одамзодга ақл кирган сари дунё ағдар-тўнтар бўлавераркан! Ниманки яратишмасин одамга қарши! Қўйиб берсанг нейтрон деган бомба билан каклик овлашадилар! Ҳе, ўша бомбангни нчига...

— Қўйсангиз-чи, Ҳаким ака! Дунёнинг ташвиши сиз билан менга қолдими? Бунинг учун қайғурадиганлар бор!— деди қўшнимиз Нарзулла.

Ҳаким бобонинг баттар жаҳли чиқиб кетди. Сарғиш юзи кичрайиб, бўяб қўйгандек сап-сарик қошлари чимирилди. Унг қулоғининг олдига тушиб турган салласининг печини қистириб қўйиб, қаҳр билан дадамга қаради. Эсимга энамнинг «Феъли қурсин шу Ҳаким бобонинг, акслиги тутса отасиниям танимайди», деган гаплари келди. Ҳақиқатан ҳам ҳеч кимнинг гапни тинглашни истамайдиган, ҳеч кимга гапни бермайдиган Ҳаким бобонинг авзойи бузилган эди.

Энамнинг чўзиқ инграши Ҳаким бобонинг сўзини бўлди. Энам ҳушидан кетган, лаб ва юзлари тез-тез учиб турарди. Пахсадан тикланган, усти ёпилиб лойсувоқ қилинаётган уйимизда ҳамма ташвишга тушиб қолди. Қўни-қўшнилариинг ҳам тинчлиги бузилиб, дон ташиган чумолилардек уйимизга кириб-чиқишарди.

— Ўзи дашт бизга тўғри келмасакан, ҳавоси ҳаммага ёқмаяпти,— чийиллаб деди Нарзулла.

— Бу аҳволда яшаб бўладими, ит ётиш мирза туриш,— деди дўриллаб Ёмонқул бобо.

— Уйларимизни текислаб галла экиб юборишмасдан, илиқ-иссиғида қайтиш керак!

— Уғри ўртоқ, фар галтак қилади дегани шу-да! Ҳамман тентиратиб, иссиқ жойини совутиб...

Асабийлашиб турган дадам сўнгги гапни эшитмади. Қалтираётган қўллари билан Нарзулланинг тирсагидан ушлаб лой қилинадиган чуқурлик томон юрдилар. Унинг бошига тушириб юборишдан ўзларини зўрға тийиб, зўраки босиқлик билан гапирардилар!

— Нарзулла! Ука! Илтимос сендан, иккинчи бор бунақа гапларни гапирма. Хафа қиламан!— деди дадам сўзлари титраб.

— Қишлоққа қайтиб кетаман!— деди Нарзулла шаштидан тушиб.

— Қишлоқда пишириб қўйибдими! Бу кўргулик етмагандек, устимга чиқиб тепкиламай тур! Бафуржа гап-лашармиз! Умригининг шунчаси тоғу тошларда беҳуда ўтгани етар! Ахир сен ҳам одамсан-ку!

Абдусамад амаки эски мотоциклни тириллатиб, марказдан эргаштириб келган докторларнинг сутранг машинаси уйимиз яқинига келиб тўхтади. Тўпланишиб турган хотин-ҳалажлар тарқалди. Энамга ёстиқчадан нафас олдириб, укол қилишди. Энам укол қилишганини сезмади ҳам. Бўлмаса сираям унамасдилар. Докторларнинг хотиржамлигига қараганда энам тезда тузалиб кетса керак.

Анчадан сўнг энам кўзларини очди. Қўлларини арапг кўтариб энги билан пешонасидаги терни артди. Докторларнинг дадам билан «касалхонага олиб кетамиз», деб маслаҳатлашаётганини эшитиб, қўлларини силтади.

— Беҳуда овора бўламиз, кўнмайдилар. Умрлари бино бўлиб касалхона бетини кўрмаганлар,— деди дадам.

Улар маслаҳатлашиб, узоқ туриб қолишди. Докторларнинг хавотири барҳам топиб тезроқ кетиши учун энам ўзини дадил тутмоқчи бўларди.

Докторлар норози оҳангда бир-бирларига елка қисиб, поилож қайтиб кетишди. Ҳамма тарқалди.

Сўрида энам икковимиз қолдик. Қандай энамнинг бағрига бориб қолганимни билмайман. Сочларимни силаб, ёниб турган лабларини пешонамга босдилар. Юз-кўзим ва қулоғимни қитиқлаб бир неча ёш томчилари юмалаб тушди.

— Улиб қолай дедим-а! Сенинг тўйингни кўрай, кейин ўлсам майли! Унгача сен ҳам қабримга тупроқ тортадиган азамат йигит бўласан! Мени тепкилаб-тепкилаб кўмасизлар!— деди энам сал жилмайиб титроқ оҳангда.

Мен индамай туравердим. Доимо шундай, энам йиғласалар юзларига қаролмайман. Токи ўзларини босиб олиб мени бағридан бўшатмагунча чурқ этмай ўтиравераман. Энамдан Заркамар яйловларининг, сурувимиз Кўкқўтонда тунаганда дадам билан ёққан гулханнынг, биз Галахирмонжой далаларидан териб келадиган кийикўт ва қалампирмунчоқнинг ҳиди келади. Димоғига ўрнашиб қолган бу ҳид Ойқор тарафдан шабада олиб келадиган чўпонларнинг қўшиғидай ардоқли ва тансиқ эди. Шунинг учун кеч кириши билан энам билан бирга

ётиш талаш бўлади. Ахири бунга дадам билан аям аралашиб, энам кичикларга насиб этади.

Дадам аямга шивирлаб айтаётганида эшитиб қолдим: энамнинг чўлга келгани жуда яхши бўлибди. Энам келгандан сўнг қишлоғимиздан яна беш-олти оила кўчиб келди. «Чўл бизга тўғри келмас экан», деб юрган Ёмонқўл бобога ўхшаганларнинг ҳам уни ўчибди. Энам эса икки гапнинг бирида «Ўлсанг, гўрнинг бўлсин, дегандек, бу бепоеън чўлларда ишлашга нима етсин», дерди.

Энамнинг тузала бошлаганидан ҳаммамизнинг қувончимиз чексиз эди. Энди мен дадам билан Ҳаким бобо ва Нарзулла ўртасида узилиб қолган баҳсни эшитишга қизиқардим. Ноҳақ гап меъёридан ошиб кетса дадам ўзини босолмай қоларди. Энамнинг айтишларича бир оз ҳовлиқмалик ва қизиққонлик ота-боболаримиз қонида бор экан. Айниқса бу одат оқ-сарикдан келган, сийрак қошлари кипригининг устига атайлаб ёпиштириб қўйгандек туюладиган Ҳаким бобода кўпроқ мужассам эди. «Қоранинг қони чиққунча сариқнинг жони чиқибди, дегандек, азалдан Ҳаким бобонгга битта гап камлик, иккита гап кўплик қилади», дерди энам у киши ҳақида гап кетганда. Икки киши бир фикрга келса, аксини гапириб турадиган Ҳаким бобонинг камдан-кам масалада дадам билан фикри бир жойдан чиқарди. Бир ўзи бир дунё бўлиб юрадиган гиначи, Абдусамад амакида ҳам уруғимизга хос тажанглик, ўз ўйлаганидан бошқани тан олмаслик хусусияти ҳеч кимдан кам эмасди.

Энам эшик ҳатлаб кўчага чиқадиган бўлганларидан бошлаб тезроқ қишлоққа қайтишни ўйларди. Лекин қандай қилиб буни дадамга айтишни билмасди. Энамнинг аҳволларига ич-ичимдан ачиниб, раҳмим келар ва азобларндим.

БЕШИНЧИ БОБ

Илғим-теримга тайёргарлик борарди. Шанба куни Ражаб аканинг ўғли билан Ёмонқул бобонинг қизининг тўйи бўлди. Энам тўйга бош-қош эди. Якшанба куни кечга яқин Ҳаким бобо, Абдусамад амаки ва Нарзулла бизникига келишди. Аям ўчоқ бошида куймаланиб юрар, дадам эса сўрининг бурчагига ўтириб олиб помидор тўғрар ва аҳён-аҳёнда Ҳаким бобонинг латифага ўхшаш ҳикоясига қулоқ соларди.

— Бу воқеа Ойқор ошиб, Панжикентдан келаётганимда, ярим тунда рўй берган,— дея ҳафсала билан сўзларди Ҳаким бобо.— У пайтда босмачилар тугатилган бўлса-да, тоғда ўғри тўдалари учраб турарди. Шунинг учун ҳам тоғда милт этган чўғ кўринмас, кеч кириши билан сурувлар қишлоқларни қоралаб пастга тушар ва тонг қоронғисидан яна тоққа қараб ўрларди. Ойқорнинг усти шудгор қилиб, мола босилгандек тептекис. Бемалол минг от билан кўпқари чопса бўлади. Панжакент томондан келиб, Қунқор чўққисидан пастга қарасанг бирдан юрагинг орқага тортиб кетади. Утин ташийвериб ўрганиб қолганлигим учун бемалол келаётгандим. Ой Ойқордан оғиб қолган, тоғ бағри қорайиб, ола-чалпоқ қорлар ялт-ялт қилади. Қишлоқдаги яккам-дуккам чироқлар ажинанинг оловига ўхшаб кўринар, итларнинг вовуллашини мўлжаллаб қишлоқ томон келардим. Шу пайт ниманингдир қаттиқ шитирлагани эшитилди. Ўгирилиб қарадиму кўрқувдан тарашадек қотиб қолдим. Сочларим телпагимни кўтариб кетди. Кўз олдим қоронғилашиб, анчагача ҳеч нимани кўрмай қолдим. Сўнг йилтиллаб иккита нарса кўринди. Айиқ ёки бўрининг кўзи бўлса керак деб ўйладим. Қўрққан олдин мушт кўтарар дегандек ёнимдаги дудамани олиб, пойинтар-сойинтар қадам ташлаб унга яқинлашдим. Не кўз билан кўрайки умримда ҳеч кўрмаган бир махлуқ. Бирдан хаёлимга алвасти деган фикр келди...

— Э-э-э, қўйсангиз-чи, Ҳаким ака! Ёлғон ҳам эви билан-да!— деди масхаромуз қиқирлаб куларкан Абдусамад.— Яна бир оз индамай турсак айиқдан аждаҳога чиқасиз! Ойқорда алвасти нима қилади. Алвасти эски, кимсасиз жойларда бўлади-да. Нима, биз ёш боламизми?— деди қўлини пахса қилиб.

— Гапхалтанг тошиб кетган бўлса ҳам бирпас жим тур! Сендан беш-ўнта кўйлакни ортиқ йиртганман! Уқи-маган бўлсам ҳам каллам сен билан мана бу бригадирнинг калласидан яхши ишлайди!— деди Ҳаким бобо Абдусамадни жеркиб.

— Худо билсин тўқсон тўққиз фонизи ёлғон шу гап-пингизни, мен эсимни таниганимдан бери айтасиз! Ҳар айтганингизда битта ёлғон қўшасиз! Бўладиган гапни гапиринг-да!— деди Абдусамад Ҳаким бобонинг сирини очгандек овозини баландлатиб.

— Ҳа энди Абдусамадбой, яна бир эшитсангиз отдан

тушиб қолмассиз. Гап ҳам ўтиришининг каштаси,— деди дадам уларнинг қизишаётганлигидан хавфсираб.

— Бош чўпон бўлгандан бери шунақа, бурни кўтарилиб, одамларнинг оғзидан гапиш тортино оладидан бўлиб қолган,— деди Ҳаким бобо аччиқ қилиб.

— Бу гап ортиқча, Ҳаким ака! Бўпти биз бир гапдан қолдик. Аравакаш тавба қилибди,— деди Абдусамад амаки ўнг қўлини кўкрагига ураркан.

— Э-э, гапираверинг, Ҳаким ака! Ҳали сиз кўрганнинг ўндан бирини ҳам кўрганимиз йўқ! Аммо ёқадан олишга устамиз!— деди Ҳаким бобо томонга оғиб Нарзулла.

— Бўлди, гапирмайман! Бундан буён сизларнинг олдиларингда ўйлаб оғиз очадиган бўламиз!

— Кечиринг деяпмиз-ку?— деди киноя билан Абдусамад амаки.

Ҳаким бобо индамади. Нарзулла эса дастурхоннинг четини ўйнаб ўтирарди. Абдусамад амаки нима қилишини билмас телпагининг ипини қайта боғларди. Орадаги ноқулай жимликни дадам бузди.

— Ундан кўра менга айтаман деган гапишгизни айтинг, Ҳаким ака?— деди дадам Ҳаким бобонинг ярасига туз сеппиб.

— Сенлар ҳамманг куйдирмажон! Айтса тили, айтмаса дили куюди одамнинг! Биринг бригадирман, биринг бош чўпонман деб ҳеч кимга гап бермайсанлар! Сенларнинг касофатингдан бошқалар жабр чекади.

— Хўп айтинг-чи, биз кимга жабр-зулм қилиб, кимнинг арпасини хом ўрибмиз?— деди дадам салмоқлаб.

— Ҳамма гапирсаям, сен гапирма, Раҳмонқул. Бутун бошли бир қишлоқнинг одамни иссиқ жойини совутиб, жаннатдек жойдан чўлу биёбонга судраб келдинг? Унинг устига бу самолётда сепдираётган сассиқ доринг,— деди Ҳаким бобо аччиқланиб.— Бу аҳволда ўзинг ҳам узоққа бормайсан, ука!

— Шунинг учун партияга ўтганман, Ҳаким ака! Гапнинг очиги чоригимизни судраб тоғда юраверган эканмиз. Ҳамма қатори, ҳаётнинг оқимига қараб яшаш учун эмас, шу оқимни тезлаштириш учун бу ерга кўчиб келдик-ку! Керак бўлса дашт қолиб ундаи нарига ҳам бораман!

Дадам бу гапларни шу қадар қудратли ички ишонч ва ғурур билан айтдиларки, назаримда бундан кейин ҳеч кимнинг гапиришига ҳожат қолмагандек эди. Нима-

дир дейишга чоғланиб турган Нарзулланинг ҳам дами ичига тушиб кетди. Ҳаким бобо эса худди ҳеч гап бўлмагандек пиёладаги совиб қолган чойни ҳўпларди.

— Сен мени тўғри тушун, Раҳмонқул! Ҳукуматга қарши гапиряпти деб ўйлама! Агар шундай ўйласанг, ўлай агар иккинчи оғзимни очмайман! Шу ерим, давлатим деб етти жойимдан ярадор бўлганман!— Ҳаким бобонинг кўзи ёшланди.— Контузиям бор! Шунинг учун гапим телба-тескари чиқса хафа бўлма! Осколкаларининг ярасидан чакиллаб йиринг томади! Одамлардек бир зумгина ҳузур қилиб чордана қуриб ўтиролмаман! Оёқ ярамайди. У кун дўхтурга борсам дардимни сўрашни ўрнига мени ўқув қуроли қилиб, чўп билан ниқтаб студентларга дарс ўтди ноинсоф. Бир нарсани баҳона қилиб, секин чиқиб кетдим. Бригаданга оддий сувчиман! Пенсия билан кун ўтмайди! Хайрият уч-тўртта мол-ҳол, этикдўзлик касбим бор экан! Сувга тушсам белдан қуйим огрийди. Бунинг устига мана бу дори! Иси димоққа уриши билан худди биров бўғизлагандек аззойн баданим санчиб, ўтириб қоламан. Отинг ўчгур бу касалхона дегани ҳам яқинроқ бўлса майли. Икки марта автобус алмашиб, Жиззахга бориш керак. Сен бўлсанг на шанба, на якшанба кунни тинч қўясан! Шанба кунини қўяйлик, колхозчининг якшанба кунни дам олишга ҳаққи йўқми? Нега Ленин чиқарган қонунни бузасан! Ахир заводларнинг ишчиси икки кун дам олади-ку! Йўқ, мен ишларингга қарши эмасман. Янги ер ўзлаштиришдек улуғ ишга бош қўшдик. Тоғ орасидаги қишлоқда нима иш қилишимни билмай, уч-тўрт болалик бўлганимизда ҳам чиллак ўйнаб кунимиз ўтарди! Инсон дунёга келганидан кейин одамдек тўйиб меҳнат қилиши, ўзини яратган ер учун нимадир қилиб кетиши керак! Лекин олимлар ҳам ишласин-да. Ҳосили пишгандан сўнг барги тўкилиб кетадиган гўза навларини яратишяпти, деган эдинг-ку? Қани?

Дастурхонга беҳили палов қўйилди-ю баҳс тўхтади. Савол осмонда муаллақ қолди. Аям менга «юр, укаларинг билан ейсан»,— деган ишора қилди. Одамлар индамай, гап-сўзсиз бир-бирларига илтифот қилиб, ошга қўл узатишди.

Энамнинг фикри ёди қишлоқда эди. Пешайвонларининг устунлари оқариб кетган уйнимиз, боғимиз ва қўшнимиз Чинни момага «келгунимизча соғиб, сутини ичиб турасиз», деб ташлаб келган сигиримизни эслайвериб эслари кетди. Кунбўйи ўзларича гинғиллаб қишлоққа қайтиш режаларини тузар, эрталабки нонушта ёки кечки овқатдан сўнгги гурунгларда гапни шу мавзуга бурардилар.

— Қўйсангиз-чи, эна! Бир товукқа ҳам сув, ҳам дон керак! Овора бўлиб юрасизми! Мана иссиқ уй, тайёр овқат, худо деб ётмайсизми!— деди дадам.

— Ҳа... энди... борай..: Одам яшамаса уй ўз-ўзидан қулаб, ер билан битта бўлиб кетади,— деди энам паст овозда гуноҳкорона мўлтираб.

— Энамни норози қилманг, дадаси. Майли қаерни кўнгиллари тусаса ўша ерда яшасинлар. Қаерда бўлмасинлар соғу сандал бошимизда турганлари бир давлат,— деди аям маслаҳатомуз.

— Сизларни тилларинг бир, ҳеч томонни қўлдан қўймайсизлар,— дерди дадам охири ён бериб.— Йигимтерим тугасин, ўзим элтиб қўяман.

— Майли, сен ишингни қилавер, болам. Мени Бозорвойжон билан ҳаптамабўзга солиб қўйсанг бас, ўзимиз кетаверамиз. Адашсак, битта-яримта мусулмон йўл кўрсатар!

— Бунча шошмасангиз энди! Ёв келмагандир!— деди дадам юк машинасининг босиб-босиб берган сигналинини эшитиб, шошиб кўчага чиқаркан, нимадандир дили хуфтон бўлиб турган экан шекилли.

Назаримда энам кўзимга бир оз кичрайиб қолгандек туюлди. Эски ёстиққа мукка тушиб олган энам енги билан билинар-билимас сизиб чиқаётган ёшларини артарди. Шу куни дадамдан астойдил хафа бўлдим. Аслида дадамни бунчалик тихирлик қилаётганлигининг сабабини ҳаммамиз билсак-да, ҳеч ким оғиз очмасди. Бунини мен ҳам биламан. Дадам аямга шивирлаб айтганларида эшитганман. «Бирор кори-қол бўлса одамлар «битта энасини эплолмай тоққа ташлаб кетган эди, мана кампирнинг оғзига сув томизадиган одам ҳам бўлмабди», деб таъна қилишмасин. Нима бўлса ҳам олдимизда бўлгани маъқул», деган эди ўшанда.

Энам кечки овқатга наридан-бери қўл ургандек

бўлди-да, сўрига чиқиб чўзилди. Бир неча марта мен томонга қараб қўйганини пайқадим, секингина бориб пинжигга кирдим. Энам мени бағрига қаттиқ-қаттиқ босиб қучоқлади. Кейин беихтиёр кўзлари ёшланди. Энамга тасалли берадиган бирор гап айтолмай, жимгина ётавердим.

Ярим кеча илиқ нафасдан уйғониб кетдим. Аввалига тушиммикан дея ўйлардим. Йўқ, ўнгим экан. Кўзимни очмай ётавердим. Уйғоқлигимни энам сезмаслиги керак. Сезсалар... сезсалар... Билмайман нима бўлишини... Энам сочларимни силаб, пичирлаб ўзича мен билан гап-лашарди. Юзимга бир-икки томчи ёш оқиб тушди.

Бозорвойжон! Бўталоғим! Кўзгинамнинг қораси! Мен узоққа бормайман! Ўзимга аён бўлди! Нима қилай, ҳеч кимга айтолмайман! Даданггаям оғир, ишга бўлсинми, уйга бўлсинми, менга қарасинми? Инсоннинг энг беғубор даври болалик билан кексалик бўларкан! Сен билан менинг дардим бир, бўтам! Сен менга ўрганиб қолувдинг! Энди нима қиласан! Мен дардисар негаям сени ўзимга ўргатдим. Улигим чўлу бцёбонларда қолиб кетадиган бўлди. Бобогинангни арвоҳи энди мени қаердан излайди?..

Кейинги гапларини эшитолмадим. Бошим ғувиллаб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Ич-ичимдан тўлиб-тошиб келаётган йиғини босиш учун ўнгарилиб ётгандек бўлиб, юзимни ёстиққа босдим. Уйғоқлигимни билдирмаслик учун нафасимни ичимга ютиб ётдим. Шу пайт негадир мен учун нафас олиш ҳам ортиқчалик эди. Кейин энамнинг йўталгани эшитилди.

Уйқум бутунлай қочиб кетди. Энди мен ухлай олмасдим. Энди мен жим тура олмасдим ҳам! Нега энам ундай деди? Машаққатли ўйлар оғушида ўзим билан ўзим олишардим. Бу пайтда энамнинг қордек оппоқ сочлари юзларига ёйилиб, ухлаб қолган эди. Назаримда у киши ҳозироқ биз ҳечам етолмайдиган узоқ-узоқларга кетиб қоладигандек эди. Ўзимни додлаб юборишдан зўрға тийиб турардим! Энам уйғонмасидан бурун кўздан ғойиб бўлишим керак! Эрталаб аям сигиримизни соғиб бўлишлари билан подага ҳайдаб чиқаману қайтиб келмайман! Мен энди энажонимнинг кўзларига ҳечам қарай олмайман! Энажоним ҳам мени кўролмайдилар! Хайр энажон!

Тонг қоронғусида, қишлоғимизнинг подасидан бурун уйимизнинг кун ботиш томонидаги ангор оралаб Етим-

тоққа қараб кетдим. Пиқ-пиқ йиғлаб борардим. Қишлоқдан узоқлашгандан сўнг тўйиб-тўйиб, хўнграб-хўнграб йиғладим. Нима қилишимни билмасдим. Қаёққа кетаётганимнинг мен учун фарқи йўқ, оёқ-қўлим ўзимга бўйсунмасди.

Нега энди ҳамма одамлар юради, пахта теради, қўшиқ айтишади-ю, энажоним бўлса... Йў-ў-ўқ! Ойқо-о-о-о-ор! Қаерда-са-а-а-ан! Эшитаяпсанми-и? Энажоним, ҳаммадан яхши кўрадиган энажоним бизни ташлаб қаёққа кетиб қолади? Маржонбулоқсой, қаерларда қолиб кетдинг! Ҳар куни эрталаб сенга юзларини ювиб, тушларини айтадиган энажоним бизни ташлаб кетяпти-и-и!

Эртақлар маскани Галахирмонжой далалари-и! Энажоним кетиб қоляпти! Одамлар-а-р! Айтинг энди мен нима қиламан-а-а-а-н!

Ҳолсизланиб похол ғарамига ёнбошлаганимни билман. Лабимдан сизиб кираётган тахир кўз ёшидан кўнглим айнирди. Қаршимдаги қирлар мени босиб қоладигандек гир айланар, узоқлардан итларнинг ҳургани, тўрғайларнинг тонгги чулдираши ва чўпоннинг итини жеркигани эшитилар эди...

...Иссиқдан кўзим қамашиб, бошимнинг санчиб оғришидан уйғонганимда кимдир мени эшакка миндириб, қишлоқ томон олиб кетмоқда эди. Бу Саттор чўпон экан. «Қўйво-ор, кетаман!» демоқчи бўлдим. Лекин овозим чиқмади. У эса куйиб-пишиб гапирар, мен эшитмасдим. Бутун вужудим билан ҳозир уйимизда нималар бўлаётганини тасаввур эта бошладим. Тасаввур этардим у аъзойи баданим музга айланиб борарди. Эшакнинг каналдаги темир кўприқдан ўтиши билан қишлоққа яқинлашганимни пайқадим. Қишлоқ томондан йиғи товуши келарди. Тамом! Ҳаммаси тамом! Яна пиқиллаб йиғлай бошладим. Уйимизнинг олдида чопон кийиб, бел боғлаб турган қавм-қариндошларимизни, дадам билан аямга ёпишиб йиғлаётган укаларимни кўз олдимга келтириб, баттар хўрлигим келди. Қора терга тушиб кетган Саттор алланималар деб мени овутмоқчи бўлар, менинг эса қулоғим тош битиб қолганди.

Шу пайт беихтиёр уйимизга кўзим тушиб қолди. Чий девор билан ўралган янтоқ ва ғўзапоя ғарами, икки-уч тўда тош тўкилган уйимизнинг олдида ҳеч ким кўринмасди. Қандайдир умид учқуни қалбимни ёритгандай бўлди. Балки кечаси юз берган воқеа тушдир.

Еки қабристонга олиб кетишдимикан? Ундай деса ҳали эрта-ку! Бўлмаса йиғи товуши қаердан келяпти!

Ҳа! Энажоним тирик! Энажоним ҳечам ўлмайдилар! «Худо ҳоҳласа сени болаларингни кўтариб, тўйини кўраман», деганлар! Кутилмаган ҳаяжондан ҳовлиқиб кетдим. Энди бир амаллаб жавраб келаётган Сатторнинг кўлидан чиқиб қочиш керак. Бўлмаса гап-сўзни чуватади. Унглиниброқ ўтирган бўлиб ўзимни эшакдан ташладиму, каналга қараб чопдим. Оёғим уюшиб қолган экан, бир неча марта ўмбалоқ ошиб тушдим.

— Узим борамаи-а-ан!— дедим орқамдан қичқираётган Сатторга.

Канални ковлаганда ҳосил бўлган тупроқ уюмларининг устига чиқиб, йиғи товуши келаётган томонга қулоқ солдим. Овоз қишлоғимизнинг юқори, Яккатут қабристонига туташ томонидан келарди. Бирдан хаёлимга Равот қишлоғидан кўчиб келган, анчадан буён кўрпа-тўшак бўлиб ётган Зокир бобо келди. Одамлар оқимига қараганда шундай эди. Юрагим така-пука бўлиб уйга қараб юрдим. Дадам билан аям ўша ёққа кетишган шекилли уйда энам билан укаларимдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Мени шу атрофда ўйнаб юрган деб ўйлашган чоғи ҳамма хотиржам эди. Қандай қилиб энамнинг кўзларига қарайман? Узимни тутиб туролмай йиғлаб юборсам нима бўлади? Яхшиси кўринмайман. Пусиб уйга кирдим. Октобрўдаги сўрида энам осмонга қараганча пичирлаб ётардилар. Секингина уйга кириб тахмондан нон олдим.

Кунбўйи нималар қилиб юрганимни билмайман. Энамнинг олдиларига боргим келар, лекин юрагим бетламас эди. Кечгача энамни шу қадар соғиниб кетдимки, ётиш олдидан «қани мени, болам?» дея сўроқлаганларида ерга тикилганимча индамай бориб қучоқларига кириб олдим.

Дадам Зокир бобонинг жанозасидан ярим тунда, асаби бузилиб қайтди. «Тавба, тавба» дер эди дадам таажжуб билан.

— Ҳа, дадаси, тинчликми?— сўради қумғонда сув қуйиб турган аям.

— Бунақа воқеани эшитгандиму, лекин кўрмагандим!— салмоқлаб гапирарди дадам.— Зокир бобо «жасадимни Равотга олиб бориб кўмасизлар», деб васият қилган экан. Хўп, олиб бордик. У ердан қабр ковлашадди, бу ердан қабр кавлашади, қани энди ер жой берса!

Ер бориб айтмасину умри бино бўлиб ерга кетмон урмаган одам эди! Иягига тук битгандан соқол қўйиб, Яккатут қабристонининг тупроғини ялаб ўтиб кетди. Қўпчиликнинг ичида битта-яримта шундай кишилар билинмас экан. Илгари «фалончига ер жой бермабди», дейишса ер қуриб кетибдими, деб ўйлардик. Ишонсанг тўрт жойдан қабр кавлашди, тўрт марта ҳам тош чиқди. Қоронғи тушиб қолгач, эски бир қабрни наридан-бери ковлаб кўмдик. Ер одамнинг яхши-ёмонини билади деганлари тўғри экан.

— Шундай ҳам бўларкан-да, дадаси! Узимизнинг қабристонга кўмиб қўя қолишса ҳам бўларди-ку!— дерди ёқасини ушлаб аям.

— Юртимга олиб бориб кўминглар деб васият қилган эканда! Ернинг олдида ҳамманинг тақдири бир, танласа ернинг қаҳри келармиш. Шу ерга кўма қолайлик дейишганди, қишлоқ оқсоқоли кўнмади. Ундан ташқари жасадга озор бериб, уёқдан-буёққа ортиб юрмаслик керак.

Энам ҳамма гапни сергаклик билан эшитиб турардилар. Кейин анчагача оғир нафас олиб, пичирлаб ётдилар. Шунда негадир мен қўрқа бошладим. Энам ухлаганда секин қучоғидан чиқиб, укаларимнинг орасига кириб ётдим.

Эрталаб кутилмаганда энам тилдан қолди. Бир зумда уйимизни яна одам босди. Абдусамад амаки эски «Иж-49» мотоциклини тириллатиб, яна марказга — докторга кетди. Ҳар галгидек бугун ҳам Ҳаким бобо воқеанинг бошида эди. Энамнинг ичига тортиб кетган кўзлари шифтга маъносиз қадалиб қолган, аҳён-аҳёнда тамшанганида аям пахта билан оғизларига сув томизар эди.

— Юзидан қон қочяпти, оёқлари совуқ,— деди Ҳаким бобо дадамга шивирлаб.

— Нима қиламиз энди?

— Бўлар иш бўлди. Рози-ризолик сўрайверинглар!

— Тил бормайди!— деди дадам овози қалтираб.

Шу пайт энамнинг бошида ўтирган аям имо билан дадамни чақирди.

— Сизни сўраяптилар,— деди аям ташвишли оҳангда.

Икки қўли маъносиз шалвираб қолган дадам оғир оғир юриб сўрига яқин келди. Энамнинг ёнларига чўккалаб, пешанасига қўлларини қўйди.

— Эна... Энажон! Тузукмисиз!— деди дадам йиглам-сираб овози қалтираганча.

— Раҳ... Раҳмонқулжон! Сендан розиман, бўтам! Чўлга келиб яхши иш қилдиларинг!

Кейин яна бирдан овозлари чиқмай, кўз қорачиғлари юқорига тортиб кетди.

— Оймўма опа! Қаерга қўяйлик!— деди энамнинг қулоғига овозини яқин олиб бориб Ҳаким бобо.

Шунда энам бутун вужудини тўплаб одамларга тикилди. Лабларини аранг қимирлатиб шивирлади:

— Шу ерга! Шу ерга. Ахир Ойқорнинг... Маржонбулоқсойнинг суви шу ерга келаркан-ку!.

Яна нимадир демоқчи бўлди-ю, Лекин... Лекин...

Энажоним! Азиз ва меҳрибон энажоним қайтиб гапиролмади. Мен ўзим тасаввур этмаган қўрқинчли овозда ҳўнграб юбордим. Кўз ёшларим менга ҳеч нимани кўрсатмай қўйди. Ким йиғласа олдига борардим. Назаримда, йиғлаётганлар мен учун энг яқин одамлар эди.

Энамнинг жанозасини мулла Мансур ўқиди. Дадамни чопонининг ўнгиридан ушлаб, қабристонга бордим. Ҳамма навбат билан қабрга тупроқ ташларди.

— Ма!— дедилар дадам менга кетмонни тутиб.

Ҳамма қабрга уч кетмондан тупроқ ташларди. Энамнинг айтишларича биринчиси — биз тупроқдан яратилганмиз, иккинчиси биз яна қайтиб тупроққа борамиз ва учинчиси — биз тупроқдан яна бош кўтариб чиқамиз, дегани экан. Кимдир қўлимдан кетмонни олди. Ўгирилиб қарасам, тоғдан жанозага етиб келган Раҳим бобо экан...

...Энамнинг бизни ташлаб кетиб қолгани туш бўлиб қолсин дея уйқудан кўз очмай ётавераман. Лекин тонг менга бўйсунмайди. Қуёш ҳам. Энам қайтиб келади деб ўйлайман. Синглим Мунира ҳам шундай деб ўйлайди. Лекин мен қайтиб келмасликларини биламан. Аммо Мунирага айтмайман.

Мана энди Муҳаммад пайғамбар ва унинг чориёрлари ҳақида ривоятлар айтиб берадиган энажоним йўқ! Лекин у киши чўлда қолди. Мен ҳам ўша келганимча чўлда яшайпман.

Мунира дадамдан «Энам қанила?» деб сўраган эди дадам: «Дарёга айланиб қолдилар!» деб жавоб берди.

Энажон! Ҳар куни тонгда Сизни кутиб олгани Етим-тоққа чиқаман! Сиз булоқларнинг қўшиғи Маржонбулоқсой бўлиб бизгача етиб келгунча Сангзорга айланиб қолдингиз!

Сангзордан ҳар куни томорқамизга сув келади!—
Бу — сиз!

Сигирларимизни подага қўшиб, Сизни кутиб олгани Етимтоққа чиқяпман! Сиз тўлиб-тошиб, мавжланиб оқяпсиз! Фақат мени ўпмайсиз! Қучмайсиз! Эркаламайсиз! Овозимнинг борича сизнинг энг яхши кўрган қўшиғингизни айтаман! Ҳаяжондан кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетади:

Булоқларнинг қўшиғи
Бир кун дарё бўлармиш!..

1978—1981 йиллар.

МЕН ҲАММАНИ СЕВАМАН

(Чориевнинг қўшиғи)

Инсон дунёга қўшиқ айтиб келиб,
қўшиқ айтиб кетади, бўтам.

Э наминг с ўзи

... Чориев — бу глadiator...

Абдулҳақ Абдуллаев

Ёрил, тош-ей, ёрил, тош,
Мен онамни кўрайин.
Дийдорига тўйин-е,
Дийдорига тўйин.
Ёрилма, тош, ёрилма,
Мен онамни кўрмайин.
Бизларни ташлаб кетган
Дийдорига тўймайин.

Рўзи Чориев қўшиқ айтарди. Ўзидаги табиийлик, самимийлик, болаларча покизалик ва беғуборликни қўшиққа соларди. Булоққа сувга тушиб, қўшиқни жон қулоғи билан тинглаётган кампир ва келинчакнинг кўзидан милтиллаб ёш оқар, атрофидан одамлар ари-майдиған серсоқол ҳамқишлоқ рассомнинг бор вужуди билан сурат чизиб қўшиқ айтаётганидан ҳайратда эдилар.